
УДК 81'282.8+811.161.1-2

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ І ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

У статті проаналізовано низку проблем, які постають перед українською лінгвістикою у зв'язку із набуттям Україною незалежності і відповідною зміною поглядів на проблеми бі- та полілінгвізму, зокрема на проблему взаємодії української та російської мов, мовної політики тощо. Зазначено, що в середині ХХ ст. порівняльні дослідження української та російської мов переважно були зосереджені на пошуку загальних рис, хоча практичні дослідники і тоді зауважували, що кожна зі споріднених мов має свої особливості, які не завжди лежать на поверхні того чи іншого явища. Підкреслено, що утвердження української мови як державної має відбуватися в умовах не лише належного юридичного, але й відповідного лінгвістичного забезпечення цього процесу, для чого мають бути застосовані спеціальні методики навчання української мови в умовах масового переходу зі спілкування і мислення російською мовою. Для цього необхідні глибокі контрастивні дослідження контактних мов, створення словників контрастивної лексики, зокрема словників семантичних асиметризмів, які ілюструють розбіжність семантичної структури багатозначних слів споріднених мов, удосконалення тлумачних і перекладних словників, розширення реєстрів спеціальних словників за рахунок одиниць, що ілюструють питомі граматичні властивості української мови.

Ключові слова: порівняльне дослідження, українська мова, російська мова, лексикографія, семантична структура слова, інтерференція.

Українська соціолінгвістика почала розвиватися в 60-і рр. ХХ ст., розглядаючи питання мовної політики, мовного будівництва, зв'язку мови з ідеологією і культурою, двомовністю і багатомовністю, проте цей розвиток здійснювався винятково в руслі тодішньої ідеології, яка проголосила курс на зближення націй і поступове стирання національних відмінностей, зокрема й мовних [2]. Відповідно і порівняльні

© С.О. СОКОЛОВА, 2017

дослідження переважно були орієнтовані на пошук загальних, а не відмінних рис у зіставлюваних мовах. І це попри те, що зіставлення української та російської мов (поруч з іншими слов'янськими), наявне ще в працях О.О. Потебні, не було спрямоване на пошук лише спільних рис, хоча й не мало системного характеру. У «Записках з російської граматики» [6] вчений здебільшого наводить приклади з російської, української, сербської та інших слов'янських мов на підтвердження певних граматичних закономірностей, наприклад використання видо-часових форм дієслова у нестандартних функціях [6: 120 і наст.], принагідно фіксуючи тонкі семантико-стилістичні особливості кожної з мов у цій сфері. Зокрема, щодо форм майбутнього часу він зазначає: «Влучність, або, точніше, вірність звичаям мови в розглянутих висловлюваннях полягає зовсім не в тому, що значення майбутнього часу в них втрачається, а навпаки, в тому, що звичайність дії позначена майбутнім доконаним» [6: 125]. Специфіку української мови у цій ділянці О.О. Потебня вбачає в тому, що в ній «не всі відтинки зворотів згаданого типу однаково звичні» [Там само].

У радянський період російська мова функціонувала у виняткових умовах як мова міжнаціонального спілкування, яку всі мали знати і правильно нею користуватися, а рівень володіння національними мовами був уже вторинним, тому не викликає здивування уривок з передмови до видання того часу з порівняльного дослідження східнослов'янських мов: «Вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування поставило важливі завдання оволодіння лексичними, фонологічними, граматичними і стилістичними нормами російської літературної мови в близькоспорідненому мовному оточенні, підвищення культури української і білоруської мови, подолання інтерференції» [7: 3], тобто потреба у засвоєнні норм російської мови поставлена на перше місце. Це була типова фраза в передмові, яку не можна було тоді не написати, проте вже у вступному розділі тієї самої монографії вказано на труднощі порівняльного вивчення близькоспоріднених мов, які «полягають не стільки в тому, що, крім загальних рис, кожна з мов має і свої специфічні риси, скільки в тому, що **ці особливості не завжди перебувають на поверхні того чи того явища, не завжди легко вичленовуються з загального для близькоспоріднених мов фонду, і нерідко виявити цю специфіку вдається лише шляхом ретельного лінгвістичного аналізу, здійснюваного часом із залученням даних з історії мов, діалектології або інших джерел**» [7: 11 — *виділення наше* — С.С.]. І в багатьох наступних статтях цієї монографії здійснено ретельний лінгвістичний аналіз з метою виявлення специфіки мов на різних рівнях: лексико-фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному — з виходом на стилістику. Наприклад, М.М. Пилинський вказував на семантико-стилістичну специфіку суфіксів української та російської мов, О.М. Соколов — на особливості вираження родів дієслівної дії, В.М. Бріцин — на своєрідність атрибутивних синтаксичних конструкцій та ін. Такий підхід був характерний для більшості робіт того часу, а спеціальне підкреслення диференційних ознак виключалося а priori.

І граматика, і словники української мови на той час мали створюватися за зразками граматик і словників російської мови, що також отримувало соціолінгвістичне пояснення: «Виробнича та ін. термінологія в українській та білоруській мовах у значній своїй частині створюється під впливом російської мови, що є **основним джерелом формування загального лексичного фонду мов народів Радянського Союзу**» [7: 15 — *виділення наше* — С.С.]. Це призвело до того, що тепер ми маємо певні особливості українських словників, граматик і теоретичних праць, що відображають соціальні процеси попереднього періоду і вимагають відповідної корекції. Крім проблеми власне лексичного наповнення словників, які відображали, зокрема, й ідеологічну лексику того часу, дуже важливою є й проблема концептуальних засад відображення у словнику специфіки граматичної системи української мови.

У російській мові, як відомо, активний дієприкметник є регулярною дієслівною формою і, як і решта атрибутивних форм, входить до дієслівної парадигми [10 I: 664], позначає дію, здійснювану тим предметом, який називає означуваний іменник, і може бути досить легко утворений практично від будь-якого дієслова — як перехідного, так і неперехідного [10 I: 665]. Це не залежить від того, як він потлумачений у теоретичних граматиках — як форма дієслова, як окрема гібридна частина мови чи як різновид прикметника [1: 324; 3: 146]. Саме з цим пов'язана традиція не відображати дієприкметники (як і дієприслівники) в реєстровій частині російських загальномовних тлумачних і перекладних словників, проте активно використовувати їх як ілюстративний матеріал. Яскравою особливістю російського дієприкметника, зокрема й активного, є його властивість утворювати дієприкметниковий зворот і позначати дію або стан, супутні дії або стану, що його називає присудок, виконуючи роль відокремленого означення [10 II: 181]. Пор.: ПЕРЕНОСИТЬ І (2) (с отриц. «не»: не переносить) 'очень не любит, не выносит' *Сестра в белом больничном халате принесла ему на блюде манную кашу. Отец, не переносивший никаких каш, кроме гречневой, с отвращением пододвинул к себе блюде* (В. Андреев, Детство) (МАС III: 82). Водночас, російські дієприкметники можуть розвивати ад'єктивні значення, які «представляют дію як ознаку, властивість, у її абстрагуванні від часової зв'язаності» [10 I: 666], тобто значення, притаманні віддієслівним прикметникам.

В українській граматичній традиції ставлення до активних дієприкметників змінювалося. Зокрема, перша українська академічна граматика (автор розділу В.М. Русанівський) [14: 408–409] загалом не заперечує наявності в українській мові активних дієприкметників, що відповідає тогочасній ідеологічній настанові максимальної подібності граматичної системи української мови до російської, у ній також зазначено, що дієприкметникові властива категорія перехідності/неперехідності. Проте, у цій самій граматиці кількома рядками нижче зауважено, що «активні дієприкметники, що утворюються від перехідних дієслів, завжди втрачають ознаку перехідності: вони відповідають дієсловам, які вживаються в неперехідному значенні» [14: 409–411], тобто фактично заперечено наяв-

ність у них категорії перехідності, що само по собі зближує їх з прикметниками. До того ж у граматиці зазначено, що «форми активних дієприкметників теперішнього часу можливі далеко не від усіх дієслів» [14: 410].

В українському тлумачному словнику, ілюстративний матеріал для якого дібраний з оригінальних першоджерел (переважно української класичної художньої літератури), прикладів із активними дієприкметниками майже немає, незважаючи на подібність відповідних тлумачень до російського словника: ПЕРЕНОСИТИ, недок., ПЕРЕНЕСТИ, док. (7 а) тільки недок., з запереч. не. Не терпіти, дуже не любити кого-, чого-небудь. *Катря кинула оком по хаті, побачила насупленого батька, грізну матір, саму не свою Соломію. Он що. Вони, виходить, навіть духу ковалівського не можуть переносити* (Василь Кучер); *Графиня не переносить ладану, і тому піп поклав у кадильницю якоїсь пахучої смоли* (Олесь Донченко) (СУМ VI: 236).

У сучасних теоретичних граматиках, услід за дослідниками 20-х років ХХ ст., праці яких були заборонені за радянських часів (О. Курило та ін.), проголошено, що «в українській мові не вживані так звані активні дієприкметники теперішнього часу» [3: 147], їх рекомендовано замінювати, передусім прикметниками із суфіксами **-н/-івн-**, **-льн-**, **-уч-**, складними іменниками, іменниками із суфіксами **-ач**, **-ник/-льник**, **-ар**, **-янин** та ін. [4: 10]. Мовознавці зауважують, що найважче відмовитися від одиниць у формі активного дієприкметника саме в термінології, адже вони стисло і точно передають ознаку предмета за виконуваною ним дією [4: 3], не відмовляються від них повністю й письменники [5: 62]. У таблиці 1 наведено приклади найпоширеніших способів перекладу українською мовою одиниць, які в російській мові мають форму активного дієприкметника, але виконують різні функції — предикативної ознаки (дієприкметник), ознаки за виконуваною функцією, ознаки за подібністю до дії (віддієслівні прикметники) або особи за виконуваною дією (іменник).

У науково-технічній термінології транспозити дієприкметників — віддієприкметникові прикметники й іменники нерідко виступають або в ролі самостійних термінів (іменники), або компонентів складених термінів (прикметники) і відповідно їх вводять до реєстрів спеціальних словників (тлумачних і перекладних). Наприклад, у реєстровій частині російсько-німецького медичного словника (РНС) ми відібрали одиниці у формі активного дієприкметника на позначення жінки за кількістю пологів, для характеристик болю, характеристик речовин, для називання (характеристик) засобів медичного (біологічного) призначення тощо, загалом 49 одиниць. У кількох російсько-українських словниках відповідного (медико-біологічного) профілю та загальномовних (Литв.; Никон.; Присяж.; РУС 1; РУС 2; РУСНТ; Усат.; Черв.) перекладено від 11 до 52 термінів і терміноелементів цієї тематичної групи, а загалом за різними джерелами виявлено 75 російських дієприкметників цієї тематичної групи, що потребують українського відповідника¹.

¹ Це питання докладно проаналізовано у нашій статті [12].

Таблиця 1. Зразки перекладу українською мовою одиниць, що мають у російській мові форму активного дієприкметника

Частина мови	Російська мова	Українська мова
Дієприкметник	Ведущий: <i>Так, практически полностью обновлена дорога, ведущая в Джейрахский район («Эксперт» — НКРЯ)</i>	Що веде: <i>Шурф, що веде до копанки, старанно закріплено товстими колодами («Український тиждень» — Mova info)</i>
	Режущий: <i>Наверно, этот режущий глаза синий огонь и был мечом Маниту, который милосердно прятала в себе черная вата космоса (Виктор Пелевин — НКРЯ)</i>	Що ріже: <i>стаття стерильною, чистою й незворушною, як цей білий кахель, що ріже очі в електричному світлі (Оксана Забужко — Mova info)</i>
Віддієслівний прикметник	Режущий: <i>при такой обработке режущий инструмент ослабляет прочность детали (подрезаются волокна) («Вестник авиации и космонавтики» — НКРЯ)</i>	Різальний — ‘що ріже, призначений для різання’: <i>Тут, між друкарською машиною та різальним верстатом, було самотньо (Володимир Дрозд — Mova info)</i>
	Режущий: <i>За неделю, может быть, пройдет постоянная режущая боль в сердце (Е.С. Гинзбург — НКРЯ)</i>	Ріжучий — ‘що наче ріже’: <i>Доктор Рудольф хочет підвестися, але чує в коліні такий ріжучий біль, що мимоволі скрикує й присідає до землі (Володимир Винниченко — Mova info)</i>
	Ведущий (ученый, роль, предприятие): <i>Здесь работает один из ведущих теоретиков в области химии полимеров («Известия» — НКРЯ)</i>	Провідний — ‘головний’: <i>її долею поцікавилися журналісти одного з провідних телевізійних каналів («Дзеркало тижня» — Mova info)</i>
Іменник	Ведущий (передачи): <i>Мы еще в Тверской суд предоставили видеозапись сюжета из программы «Намедни», полученную из рук ведущего Леонида Парфенова («Завтра» — НКРЯ)</i>	Ведучий — ‘особа, яка веде передачу’: <i>Популярність ведучих і їхніх програм серед звичайних громадян виросла до такої межі, що призвела до певного парадокса («Українська правда» — Mova info)</i>
	Нападающий: <i>Большинство нападающих на автомобиль происходят там, где это выгодно нападающему, а не вам («Солдат удачи» — НКРЯ)</i>	Нападник: <i>З одного із нападників мені вдалося зірвати маску («Дзеркало тижня» — Mova info)</i>

Українська радянська лексикографічна практика була орієнтована передусім на російськомовні зразки, тому в реєстрах російсько-українських загальнономовних словників того періоду транспозитів дієприкметників дуже мало, а в спеціальних словниках їхні переклади здебільшого наведені у формі, що максимально відповідає російській. У фундаментальному дослідженні «Порівняльна граматики російської та української мов» [13] — фактично єдиній спробі системного зіставлення мов — питання активних дієприслівників та їхніх транспозитів не розглянуто зо-

всім — ані в зв'язку зі словотвором, ані в зв'язку з формоутворенням, можливо, через те, що вихідною мовою дослідження є саме російська.

Новий чотири томний Російсько-український словник (РУС 2) частково заповнює цей недолік, оскільки в ньому подано значно більше таких одиниць з адекватнішим перекладом порівняно з попереднім три томним словником (РУС 1): 53 одиниці із зазначеної семантичної групи, ще 5 складних слів можна вивести зі складників, лише 15,5 % одиниць, використаних для перекладу, мають форму активного дієприкметника порівняно з 42,5 % у РУС 1 і понад 50 % в окремих фахових словниках. Проте він не мусить охопити всю термінологічну лексику, тому вдосконалення в цьому плані термінологічних словників — найважливіше завдання сучасної україністики, реалізація якого може посприяти зміцненню питомих рис у граматичній системі української літературної мови.

Українські мовознавці регулярно розглядають у порівняльному аспекті окремі фрагменти систем української та російської мов (зокрема й проблему активних дієприкметників), особливо це стосується тих фрагментів лексичної і граматичної систем української мови, погляди на які змінилися з моменту проголошення незалежності України (зміна лексичних уподобань, погляд на форми пасивного стану, активність словотвірних моделей, відмінкових форм та ін.). Однак в українських дисертаційних дослідженнях, присвячених різним рівням мови, саме порівняльний аспект не є основним, а інтегральні і диференційні ознаки мов наведені здебільшого лише як такі, що доповнюють основне дослідження. Зовнішня причина цього полягає в тому, що в Україні перелік спеціальностей, за якими можна захищати дисертацію, не передбачає можливості підготовки кваліфікаційної роботи на матеріалі зіставлення двох (і навіть більше) близькоспоріднених мов. Спеціальність «типологічне і порівняльне мовознавство» передбачає залучення хоча б однієї неспорідненої мови, що далеко не завжди йде на користь близькоспорідненому порівнянню, оскільки автоматично підкреслює схожість споріднених на тлі яскравішої відмінності неспоріднених. Водночас саме такі дисертації досить активно захищають у Російській Федерації (передусім з порівняльної лексикології та когнітивної лінгвістики на матеріалі доступних словників [8; 11; 15], рідше — на граматичному матеріалі [9]). Враховуючи згадані вже недоліки наявних українських словників і відсутність загальнодоступного достатньо об'ємного корпусу української мови², ці дослідження не можуть цілком адекватно відобразити реальну ситуацію. Необхідна активізація контрастивних досліджень із залученням сучасного текстового українського матеріалу за безпосередньої участі дослідників — активних носіїв української мови, які перебувають у відповідному мовному середовищі. Можливо, для цього необхідні відповідні зміни в правилах захисту дисертацій, які б дозволили українським дослідникам

² Підкреслюємо: достатньо об'ємного і загальнодоступного, бо є корпус Mova info (<http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>), інші локальні корпуси.

захищати дисертацію, виконану на матеріалі зіставлення споріднених мов (наприклад, української та інших слов'янських). Одним з аспектів контрастивного дослідження може стати створення словників міжмовних семантичних асиметризмів, у яких були б відображені багатозначні лексичні одиниці, що мають різну семантичну структуру в досліджуваних мовах. Такі словники будуть корисними і як джерело матеріалу для порівняльного дослідження мов, зокрема у зв'язку з проблемою специфіки мовної картини світу, і як практичний посібник із запобігання міжмовної інтерференції.

Вплив словників російської мови на українську лексикографічну практику проявився не тільки в особливостях реєстру, а й у структурі словникових статей, які нерідко спиралися на семантичну структуру слова, якою її бачили російські лексикографи. Особливо це помітно в дієсловах, що мають розвинену багатозначність (табл. 2).

Таблиця 2. Порівняння семантичної структури дієслів рос. *относит* / *отнести* і укр. *відносити* / *віднести*³

Російська мова (МАС)	Значення	Українська мова (СУМ)
Относит / отнести		Відносити / віднести
(1) <i>И Стамати мальчику молвил: — Отнеси ты Елене эту сливу От моей племянницы в подарок</i> (А. Пушкин)	‘Несучи кого-, що-н., доставляти кудись або кому-небудь’	(1) <i>Я щодня пишу і щодня сам одношу листи в поштову скриньку</i> (М. Коцюбинський)
* <i>И был какой-то час, когда Соня ушла на соседнюю дачу отнести посуду, а он был наверху, в мансарде</i> (Юрий Трифонов — НКРЯ)	‘Повертати, віддавати комусь що-н. позичене, тимчасово взяте’	(2) — <i>Добридень вам, Мотре! А куди йдете? .. — До куми! Відношу борщ, що позичала</i> (М. Коцюбинський)
(2) <i>[Матрос] помог ей сойти, а я перехватил чемодан, отнес его подальше</i> (Казаков, Осень в дубовых лесах)	‘Перенести на яку-н. відстань від чого-н.’	* <i>Фатма довго відносила її подалі, аж до огорожі, поки, нарешті, закінчила роботу ...</i> (Станіслав Тельнюк — Mova info)
(2 а) — <i>Вчера левый фланг наш был вот там, в Шевардине <...>; а теперь мы отнесли назад левое крыло</i> (Л. Толстой, Война и мир)	‘Розташувати(будівлю, укріплення та ін.) на новому місці, подалі від чого-н.; пересунути, перемістити’	переносити / перенести , мног. попереносити (РУС-2)

³ У разі збігу значень в українській і російській мовах вони наведені за СУМ із відповідними прикладами зі словників, значення, відсутні в СУМ, наведені за МАС в українському перекладі. Незафіксовані у словниках, але можливі вживання проілюстровані прикладами з відповідних корпусів і позначені зірочкою (*). Відсутнє в обох тлумачних словниках значення наведене за РУС-2.

Продовження табл. 2.

Російська мова (МАС)	Значення	Українська мова (СУМ)
Относить / отнести		Відносити / віднести
(2 б) <i>Александр Данилович согнул руку коромыслом до правого уха, снял шляпу и, трижды отнеся ее вбок, крикнул: — Виват!</i> (А.Н. Толстой, Петр Первый)	‘Відвести убик, відсторонити від себе’	відстороняти / відсторонити, відставляти / відставити (РУС-2)
(3) — <i>Мы найдем дрефтер, его не могло далеко отнести!</i> (Чаковский, У нас уже утро)	‘Захоплюючи щось своїм рухом, течією, перемішати вбік від чогось (про вітер, воду тощо)’	(3) <i>Вітер подихав проти неї і геть односив назад Катрин нестямний лемент</i> (Панас Мирний)
(4) <i>[Беиметев] никаким образом не мог быть отнесен по своей наружности к красивым и статным мужчинам</i> (Писемский, Тюфяк)	‘Зараховувати кого-, що-н. до якогось розряду, групи’	(4) <i>Чи можна до народної творчості віднести твори тої чи іншої людини, які не мають достатньо високої художньої цінності?</i> (Вітчизна); зараховувати / зарахувати, зачислити / зачислити, відносити / віднести (не реком. — РУС-2) <i>Даремно ви зараховуєте його до убитих</i> (О. Довженко);
(4 б) <i>Борис осторожно улыбнулся так, что его улыбка могла быть отнесена к насмешке или к одобрению шутки</i> (Л. Толстой, Война и мир)	‘Пов’язувати з ким-, чим-н.’	(4) <i>Ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи</i> (М. Коцюбинський)
Прикладів не знайдено	‘Звертати слово, мову, гнів та ін.’ (РУС-2)	звертати / звернути, спрямовувати / спрямувати (РУС-2)
(4 а) <i>Отнести рукопись к 15 веку. Лет за двадцать до того времени, к которому мы отнесли начало нашего рассказа, уже существовал на том месте большой дорожный постоялый двор</i> (Тургенев, Постоялый двор)	‘Пов’язувати з певним періодом часу’	(4 а) <i>відносити пам’ятку до XIV ст.</i> (СУМ); відносити / віднести (не реком.); зараховувати / зарахувати, зачислити / зачислити (РУС-2)
(5) <i>Открытие школы-десятилетки было отнесено на вторую очередь</i> (Паустовский, Рождение моря)	‘Перенести, призначити на пізніший час, термін’	переносити / перенести, мног. переносити (РУС-2)
(6) <i>Прост. Много уже показал [рыцарь] боярской богатырской удали: двух запорожцев разрубил надвое. <...> многим отнес головы и руки</i> (Гоголь, Тарас Бульба)	‘Ураз відрубати; знести’	відрубувати / відрубати, мног. повідрубувати; відтинати / відтяти, мног. повідтинати

Порівняння семантичної структури укр. *відносити / віднести* та рос. *относить / отнести*, здійснене за тлумачними словниками, свідчить, що українська словникова стаття була укладена за явного впливу російської, оскільки до значення 4 наведений приклад з творів М. Коцюбинського,

який ілюструє лише певний відтінок цього значення ‘пов’язувати з ким-, чим-небудь’, що в російському словнику відповідає відтінку 4 б. Інший приклад взято з радянського підручника. Відтінок 4 а в обох словниках проілюстрований подібними змодельованими прикладами, що також свідчить про вплив російського словника на українського укладача. Тоді як цілком природне українське вживання ілюструє приклад з дієсловом *зараховувати*. Водночас в українському тлумачному словнику відсутні значення, які зовсім не підтверджені мовним матеріалом, вони абсолютно адекватно представлені в перекладному словнику.

У практичному слововживанні в умовах масової двомовності це проявляється ще сильніше під впливом інтерференції і посилюється ще більше з розширенням функцій української мови, з появою автоматичного перекладу тощо. Далі наведено лише окремі приклади, коли лексико-семантичним варіантам російського слова в українській мові відповідають різні слова, що нерідко стає джерелом помилкового слововживання в українському мовленні (табл. 3).

Таблиця 3. Переклад лексико-семантичних варіантів російського слова різними українськими словами

Російська мова	Українська мова
Вытекать / вытечь: <i>В центре дна кастрюли имеется маленькое отверстие, через которое вода полностью вытекает из кастрюли за трие суток в тёплой комнате</i> (Сборник задач по физике — НКРЯ)	Витікати / витікти: <i>Та коли слуги спустилися в підвал, то почули дзюркіт вина, котре струмочком витікало з відкоркованої бочки</i> (Юрій Винничук — Mova info)
Вытекать (о следствии), перен.: <i>Это не было ни подражанием Пушкину, ни заимствованием у Пушкина, а вытекало из реальных обстоятельств места и времени</i> (Юрий Давыдов — НКРЯ)	Бути наслідком: <i>Голод, кажуть, також, є наслідком перенаселення</i> (Галина Пагутяк — Mova info)
Касаться — коснуться: <i>На сколько повысится уровень жидкости в сосуде, если в него поместить тело массой M, которое, плавая, не касается дна сосуда?</i> (Сборник задач по физике — НКРЯ)	Торкатися — торкнутися: <i>Сергій навіть не торкався диска, аж доки не закінчився весь технологічний цикл</i> (Микола Дашків — Mova info)
Касаться — коснуться (‘иметь отношение’): <i>Ряд предложений касается развития региональной инфраструктуры международных транспортных коридоров</i> («Дипломатический вестник» — НКРЯ)	Стосуватися: <i>Це в першу чергу стосується тих суфіксів, що виражають значення збільшеності</i> (Studia Linguistica — Mova info)
Касаться — коснуться (какого-л. вопроса): <i>Они не касаются стратегических задач, — подчеркнул министр</i> («Время МН» — НКРЯ)	Зачіпати: <i>Зміни зачіпають усі сфери суспільного життя</i> (Віче» — Mova info)
Отношение (‘пропорция’): <i>Это даёт возможность <...> определить отношение массы ядра к светимости и сравнить его с соответствующей величиной для внешних частей галактики</i> («Вестник РАН» — НКРЯ)	Відношення: <i>У такому випадку словотвірне значення — це семантичне відношення між похідною і твірною основою</i> («Українське мовознавство» — Mova info)

Російська мова	Українська мова
Отношение (к кому-, чему-л.): <i>Такое отношение к этим инфекциям не случайно и определяется <...> тем, что они могут вызывать тяжёлые осложнения</i> («Вопросы вирусологии» — НКРЯ)	Ставлення (до кого-, чого-н.): <i>Вона змінила ставлення до Яновського з боку різних літературних установ</i> (Микола Бажан — Mova info)
Отношения (между людьми): — <i>Как сложились ваши отношения с режиссёром Мишелем Гондри?</i> («Экран и сцена» — НКРЯ)	Стосунки : <i>Його пов'язують близькі стосунки з начальником міліції півострова</i> («Українська правда» — Mova info)
Представлять (кого-, що-л.): <i>Сегодня же мы представляем описание свадебного обряда старожил</i> («Народное творчество» — НКРЯ)	Представляти : <i>При вході кожного представляли високоповажними, знатними чи дорогими гостями</i> («Львівська газета» — Mova info)
Представлять (себе): <i>Тут вот какое дело, ...себе представлял, что... ну, это устроено одним образом, а оказалось, что оно устроено совершенно иначе</i> (Евгений Гришковец — НКРЯ)	Уявляти (бачити в уяві): <i>Уявляла, як би до цього поставились мама чи татко</i> (Олесь Гончар — Mova info)
Представляют (интерес): <i>Представляют интерес сравнительные оценки, которые выпускники дали перспективам трудоустройства в родном городе и в городе, куда собираются уехать</i> («Человек» — НКРЯ)	Бути цікавим : <i>Цікавим є і бачення щодо теми боротьби зі змінами клімату</i> («Українська правда» — Mova info)
Представляют (собой): <i>Информационно-поисковая система (ИПС) представляет собой сложную-человеко-машинную систему, хранящую информацию и проводящую ее поиск по запросам пользователей</i> («Информационные технологии», 2004)	Являти з себе, бути : <i>У зв'язку з цим неповороткість нашої державної машини являє собою досить серйозну проблему</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)
Расхождение ('отличие'): <i>Как минимум мы имеем расхождение между словами Матвея и Гоши</i> (Вера Белоусова — НКРЯ)	Розбіжність : <i>Яка розбіжність між людським серцем і матеріальними спроможностями!</i> (Іван Багрянний — Mova info)
Расхождение (процесс): <i>Их более тщательное исследование может подсказать детали и более точные маршруты расхождения в стороны гигантских частей земной поверхности</i> («Зеркало мира» — НКРЯ)	Розходження : <i>Під час рентгенологічних досліджень виявляють розходження швів черепа</i> (Наукові тексти — Mova info)
Состоять (из): <i>В Старе Мясте есть улочка, состоящая из одних ступенек — Каменные Сходки</i> («Даша» — НКРЯ)	Складатися (з): <i>Спільнота може складатися тільки з людей, які свідомі своєї ідентичності</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)
Состоять (в организации): <i>Ныне работает адвокатом, состоит в Московской областной коллегии адвокатов</i> («Завтра» — НКРЯ)	Бути членом : <i>Близько року ти був членом партії Народний Союз «Наша Україна»</i> («Високий замок» — Mova info)
Состоять (в чем-л. — 'являются сутью'): <i>Основной недостаток, который им предстоит преодолеть, состоит в несовершенстве производственного процесса</i> («Computer-world» — НКРЯ)	Полягати : <i>У цьому й полягає призначення школи — навчити дітей духовної культури</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)
Состоять (в отношениях): <i>Если ты убедишь себя, что не состоишь с этим человеком в официальном браке, начнешь проще относиться к мелким недоразумениям</i> («Даша» — НКРЯ)	Перебувати : <i>50 % + 1 акція АЕК «Київенерго» належать державі і перебувають в управлінні КМДА</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)

Наведені лише поодинокі приклади свідчать про системні відмінності у лексичному складі української і російської мов не лише на рівні форми вираження, але й на рівні способів категоризації дійсності. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба не тільки контрастивного опису лексики контактних мов (з обов'язковим урахуванням її багатозначності, що дасть матеріал для спостереження над національними особливостями ментальності)⁴, але й її відображення в спеціальних довідкових виданнях (передусім російсько-українських — для запобігання семантичної інтерференції).

Суржик як змішування української та російської мов прийнято вважати безумовно негативним явищем. На тлі посиленого інтересу до нього з боку зарубіжних дослідників, для яких і українська, і російська мови є вивченими, і появи публікацій, в яких суржик розглядають як свого роду систему, необхідне глибше його вивчення українськими лінгвістами з урахуванням територіальних (зокрема діалектних) і соціальних особливостей його носіїв, а також спрямованості інтерферентних впливів (українсько-російський і російсько-український суржик).

Отже, утвердження української мови як державної має відбуватися в умовах не лише належного юридичного, але й відповідного лінгвістичного забезпечення цього процесу, для чого мають бути застосовані спеціальні методики навчання української мови саме в умовах масового переходу зі спілкування і мислення російською мовою. Для цього необхідні глибокі контрастивні дослідження контактних мов, створення словників контрастивної лексики, вдосконалення тлумачних і перекладних словників — як загальномовних, так і фахових — розширення реєстрів спеціальних словників за рахунок одиниць, що ілюструють питомі граматичні властивості української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Литв. — *Литвиненко Н.П.* Тлумачний словник медичних термінів: Російською, латинською та українською мовами: для лікарів, науковців, студ. мед. навч. закл. / Н.П. Литвиненко, Н.В. Місник — К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2010. — 848 с.
- Никон. — Русско-английско-украинский медицинский словарь / [Е.И. Шапкин, В.В. Никонов, В.Е. Шапкин] / под ред. проф. В.В. Никонова. — Харьков: Консум, 1998. — 640 с.
- НКРЯ — Национальный корпус русского языка // <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>
- Присяж. — *Присяжнюк М.С.* Російсько-український медичний словник професійної мови фахівців з внутрішніх хвороб (із тлумаченням термінів) : 20000 слів / М.С. Присяжнюк — К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1995. — 502 с.
- РНС — *Болотина А.* Медицинский словарь (русско-немецкий и немецко-русский): Ок. 70000 терминов / А. Болотина — М. : РУССО, 1996. — 774 с.
- РУС 1 — Російсько-український словник в 3-х томах. Изд. 2-ге, вип. / І.К. Білодід (голова редколегії). — К. : Гол. ред. укр. рад. Енциклопедії, 1980-1981.

⁴ Наведені приклади ілюструють лише випадки, коли ЛСВ російського дієслова відповідають різні українські дієслова, але можливі й відношення протилежного характеру.

- РУС 2 — Російсько-український словник у чотирьох томах / П.Ю. Гриценко (голова редколегії). — К. : «Знання», 2011—2014.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина / за ред. Л.О. Симоненко. — К. : Наук. думка, 1996. — 660 с.
- СУМ — Словник української мови: в 11-ти томах / І.К. Білодід (голова редколегії). — К. : Наук. думка, 1970—1980.
- Усат. — Усатенко О.К. Російсько-український словник медичної термінології / О.К. Усатенко. — К. : Наук. думка, 1996. — 463 с.
- Черв. — Червяк П.І. Російсько-український медичний словник: (понад 30 000 термінів) / П.І. Червяк, М.П. Захараш. — К. : Генеза, 1997. — 617 с.
- Mova info — Mova info. Лінгвістичний портал // <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>

1. *Бабайцева В.В.* Явления переходности в грамматике русского языка / В.В. Бабайцева. — М. : Дрофа, 2000. — 639 с.
2. *Брицин В.М.* Соціолінгвістика / В.М. Брицин // Енциклопедія «Українська мова». — Вид. 3-тє, зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 654.
3. *Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. — 398 с.
4. *Городенська К.* Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи де-струкція словотвірних норм? / К.Г. Городенська // Українська мова. — 2013. — № 2. — С. 3—12.
5. *Кислюк Л.* Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Л.П. Кислюк // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 52—66.
6. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. Т. IV. Вып. II. Глагол / А.А. Потебня. — М. : Просвещение, 1977. — 406 с.
7. Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков / В.И. Кононенко (отв. редактор). — К. : Наук. думка, 1981. — 335 с.
8. *Проценкова Н.В.* Национальная специфика семантики слова в близкородственных языках : на материале имен существительных русского и украинского языков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Н.В. Проценкова. — Благовещенск, 2008. — 270 с. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/natsionalnaya-spetsifika-semantiki-slova-v-blizkorodstvennykh-yazykakh-na-materiale-imen-sus#ixzz4LRkJAyeb>
9. *Пчелинцева Е.Э.* От глагола к имени: аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия : монография / Е.Э. Пчелинцева. — СПб. : Наука, 2016. — 368 с.
10. Русская грамматика / Н.Ю. Шведова (главный редактор). — М. : Наука, 1980. — Том. I. — 783 с.; Том II. — 709 с.
11. *Сабуркина Н.В.* Общее и специфическое в структуре языкового сознания славян : на материале русского, белорусского, украинского, болгарского языков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Н.В. Сабуркина. — М., 2005. — 283 с. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/obshchee-i-spetsificheskoe-v-strukture-yazykovogo-soznaniya-slavyan-na-materiale-russkogo-be#ixzz4LRpdzEG>
12. *Соколова С.О.* Вплив контактної мови: джерело помилок чи джерело збагачення? / С.О. Соколова // Українська мова. — 2016. — № 3. — С. 17—27.
13. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г.Д. Басова, А.В. Качура, А.В. Кихно и др. ; отв. Ред. Н.Г. Озерова. — К. : Наук. думка, 2003. — 534 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. редакцією акад. АН УРСР І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. редакцією акад. АН УРСР І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
16. *Федорчук Е.В.* Межъязыковая омонимия и паронимия в близкородственных языках : на материале русского и украинского языков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 /

Е.В. Федорчук. — М., 2011. — 256 с. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mezhyazykovaya-omonimiya-i-paronimiya-v-blizkorodstvennykh-yazykakh-na-materiale-russkogo-i-#ixzz4LRjgc0ZO>

Статтю отримано 17.01.2017

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

COMPARATIVE STUDY OF UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES AND PROBLEMS OF SOCIOLINGUISTICS

Ukrainian sociolinguistics started to develop in the 60-s of the 20-th century. At that time, comparative studies between Ukrainian and Russian were mainly focused on finding common and not distinctive features of compared languages. Russian language was placed in exceptional conditions as a language of inter-ethnic communication, which was be known and used by everybody whereas the level of national languages proficiency was secondary one. Both grammar and dictionaries of the Ukrainian language were to be composed following the sample of Russian language grammar and dictionaries. However, practical researchers noted that difficulties of comparative study of sister languages is not so math that the languages have common features and each of them has its own peculiar features, but these peculiar features are always on the surface of this or that phenomenon, they are not always easily distilled from lexicon common sister languages and quite often to disclose this peculiarity is possible only by careful linguistic study. Russian language active adverbial participle is a regular verb form and it can be formed from practically any verb. In register parts of Russian-Ukrainian nontechnical dictionaries hypostasis of adverbial participles is, practically, absent and in special dictionaries their translation as a rule are given in the form which as much as possible coincide with the Russian form. New Russian-Ukrainian dictionary in 4 volumes (2011-2014) partially compensates this gap, but it cannot cover all terminology. That is why improvement of dictionary of technical terms in this respect is most important task of contemporary Ukrainian Studies. It is necessary to promote contrastive research with bringing in up-to-date Ukrainian text material with participation of researches — native speakers who live in corresponding language environment. Probably it is necessary to make corresponding alterations in regulation for defending thesis.

Impact of dictionaries of Russian language on Ukrainian lexicography became evident not only in peculiarities of index but also in the structure of dictionary entries, which quite often were built on word semantic structure of a word, as seen by Russian lexicographers. This is particularly evident in verbs with developed polysemy. In practical language usage, in bilingual environment, it manifests itself even more under the influence of transfer and becomes even stronger with widening the functions of Ukrainian language.

Against a background of increased interest to Surchik from foreign researchers, for whom Ukrainian and Russian are languages well known, and with introduction of publications in wich Surchik is discussed as a sort of a system, it is necessary for Ukrainian linguists to make in depth-study with due regard to territorial (including dialectal) and societal properties of its native speakers as well as tendencies of interference impact (Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Surchik).

Keywords: *comparative study, Ukrainian, Russian, lexicography, semantic structure of the word, interference.*